

**В. М. Самородов
З. Н. Бондаренко**

**ВІВЧАРСТВО
КАРЛІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ
ПОЛТАВЩИНИ
(XIX – ПОЧАТОК XX ст.):
СВІДЧЕННЯ ІСТОРІЇ**

Полтава
«Дивосвіт»
2021

Рецензенти:

С. О. Усенко, доктор біологічних наук, професор кафедри, завідувачка кафедри дрібного тваринництва Полтавського державного аграрного університету;

С. Л. Кигим, старший науковий співробітник науково-дослідного експозиційного відділу природи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.

Самородов В. М., Бондаренко З. Н.

С 17 Вівчарство Карлівської економії Полтавщини (XIX — початок XX ст.): свідчення історії / за наук. ред. В. М. Самородова. — Полтава: Дивосвіт, 2021. — 36 с.

У виданні розглянута історія становлення та розвитку вівчарства найкрупнішого мастку Полтавщини — Карлівської економії. Наведено відомості про звияжців вівчарства, їх внесок у формування наукових засад цієї галузі тваринництва, міжнародне та локальне визнання здобутків господарства у царині селекції, утримання та розведення овець.

Для науковців-тваринників, шанувальників аграрної історії та краєзнавства.

УДК 636.32/38(477.53)"18/190"

© Самородов В. М., 2021.

© Бондаренко З. Н., 2021.

© Дивосвіт, оригінал-макет, 2021.

ВСТУПНЕ СЛОВО

*Яка то наша гарна старовина була!
Що то за люди, що то за душі були...
Тільки й життя нам споминками.*

Олекса Стороженко

Минуле красномовно засвідчує, що вівчарство — традиційна галузь тваринництва українців від прадавніх часів і до сьогодення [1, 2]. Недарма пересічні селяни приповідали: «Вівця — це шуба, свита та губа сита». Не менш шанобливо про цю тварину казали люди освічені, такі, наприклад, як наш першорозум — Григорій Сковорода. Одним із девізів його були слова: «Ни на скипетр, ни на злат венец не променяю я овец». Тож бачимо, що вівчарство стало невід'ємним елементом культури нашого народу, пройшло на теренах українських земель довгу та цікаву історію [1, 2, 3].

Нині, коли відбувається активний процес національного відродження, виникає необхідність переосмислення минулого. Повною мірою це стосується аграрної історії України, а в ній — окремих галузей, таких, наприклад, як вівчарство. Його історичний перебіг досліджений багатьма науковцями у різних регіонах. Та, на жаль, випав систематизований аналіз стану галузі в умовах найбільшого та найрозвиненішого аграрного підприємства Костянтиноградського повіту Полтавської губернії — Карлівської економії (маєтку) [3, 31]. З огляду на це, автори вирішили заповнити цю прогалину.

На підставі знайдених матеріалів та літературних джерел вдалося дослідити еволюцію вівчарства економії. Разом із цим до наукового обігу повернуті незаслужено забуті найкращі технологічні набання господарства та імена їх розробників. Усе наведене ще один доказ того, що Карлівська економія була приватним форпостом розвитку сільського господарства на Карлівщині, заклала тут міцні підвалини та традиції аграрного виробництва світового виміру, які за своєю історичною та професійною суттю не втратили значення й нині.

Розділ I
**СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК
ВІВЧАРСТВА НА ТЕРЕНАХ
КАРЛІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ В ХІХ
– НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

В останні десятиліття спостерігається інтенсивне зростання уваги дослідників аграрної історії України до виробничих та економічних проблем загального поступу сільського господарства Російської імперії в ХІХ – на початку ХХ століття [4, 31, 32, 33]. З огляду на це, становлення вівчарства, як однієї з провідних галузей тваринництва Карлівської економії, зацікавило й авторів цієї розвідки і є продовженням нашої попередньої праці з характеристики цього унікального та комплексного господарства [31]. Взагалі, перший етап промислового розвитку вівчарства на українських землях бере початок із цілеспрямованих дій царя Петра І із завезення тонкорунних овець та їх схрещування з місцевими породами [1]. Згодом була ціла низка регул і маніфестів Петра І щодо розведення овець. Згадані регули видавались такими накладками, що відповідали кількості населення Малоросії, тобто сучасної України. Саме вони стали першими на її теренах посібниками з вівчарства. Цікаво, що першу в Росії племінну вівчарню створено в 1713 році в Полтаві [1]. Тому не дивно, що маніфест від 15 червня 1724 року представляв Україну як благословенний край з особливо сприятливим кліматом для розведення овець і виробництва добротної вовни. Саме цей день вважається днем народження культури вівчарства в нашій країні. Від перших «вікон в Європу» і донині вівчарство Полтавщини пройшло великий шлях розвитку. Поступово організовувалась промисловість із переробки вовни, налагоджувалась підготовка фахівців, про-

водились глибокі наукові дослідження та селекційна робота, освоювалась практика виробничої діяльності у вівчарстві, формувався породний генофонд овець [1].

Вівчарство — галузь тваринництва, яка завдяки своїм біологічним особливостям та характеру продуктивності (вовна, смушки, овчина, молоко, сир, жир, м'ясо) здавна мала попит серед населення. Слід відмітити, що до XVIII століття розводили овець переважно грубововнового, комбінованого типу, які давали м'ясо, вовну, молоко та овчину. Значного поширення на Полтавщині набула сокільська порода, створена майже 500 років тому в результаті тривалої народної селекції. Удосконалення відбувалося на основі цілеспрямованого послідовного добору та підбору сірих смушків, попит на які сприяв її значному поширенню серед населення [1, 2].

Та вже у XVIII столітті на українських землях зароджується мериносове вівчарство. Організуються племінні вівцеферми, заохочується будівництво суконних фабрик, запрошуються закордонні майстри з цього виробництва [1].

Архівні дані свідчать, що в ті часи формування зони тонкорунного вівчарства було зумовлене практичною реалізацією російським царатом господарських завдань внутрішньополітичного курсу в галузі тваринництва. Для цього запроваджувалась низка заходів, які ставили за мету сприяння інтенсивному розвитку вівчарства. Саме згадана галузь стала основою сировинної бази для мануфактурного виробництва і повинна була сприяти розвитку місцевої промисловості [1, 2].

Крім того, велика увага царського уряду до господарських питань вівчарства зумовлювалась також нагальними проблемами матеріального забезпечення війська, передусім високоякісним сукном [1]. Адже суспільно-політичні події початку XIX століття: континентальна блокада Англії, наполеонівські війни, Вітчизняна війна 1812 року — спричинили сталий дефіцит імпортного сукна на зовнішньому ринку. Це й викликало необхідність нарощування обсягів вітчизняного виробництва вовни і сукна. За актив-

ної підтримки уряду від 1827 року тонкорунне вівчарство починає розвиватися в південних губерніях країни, де були необхідні умови для розведення та утримання овець, значні за площею масиви вільної землі, яка б забезпечувала тварин достатньою кормовою базою [1]. Уряд сприяв упровадженню податкових пільг та грошових позик господарствам, які спеціалізувалися на розведенні мериносів [2]. Зокрема, поміщикам був наданий дозвіл щодо пільгового ввозу найкращих племінних тварин із країн Західної Європи. Саме це значною мірою сприяло поширенню вівчарства на території Полтавської губернії [4]. Природно-кліматичні й ландшафтні умови Карлівських степів оптимально відповідали практичним і господарським потребам та умовам розведення овець. Тож не дивно, що вже з кінця XVIII до початку XX століття Карлівська економія перетворилась на один із провідних центрів тонкорунного вівчарства в Російській імперії [4, 31].

*Кирило Розумовський
(1728–1803)*

Слід згадати, що Карлівський маєток із прилеглими територіями довгих 106 років (від 1743 по 1849) перебував у володінні сім'ї Розумовських. Тож першим, хто почав серйозно займатися вівчарством на цих землях, був саме гетьман Кирило Розумовський. Відповідно до «Распределительной записи имений графа Кирила Григорьевича Разумовского между его сыновьями» від 24 квітня 1800 року (юридичні права отримані 3 січня 1803 року) власником карлівських земель став його четвертий син, генерал-ма-

йор Лев Кирилович Розумовський. Отримавши у спадок маєток, він почав проводити активну соціально-економічну діяльність. Станом на 1800 рік у Карлівській економії були: кінний племінний завод (5 жеребців та 80 кобил української породи), завод великої рогатої худоби (1300 голів), овечий племінний завод (5160 голів) [4].

У той час в економії розводили овець-мериносів іспанської породи. Користуючись нагодою, молодий граф за сприяння брата Андрія, який у ті часи був послом Росії у Відні, купує в 1803 році племінних баранів та маток іспанської породи для розширення й покращення стада овець. Розуміючи, що за тваринами потрібен професійний догляд, у господарство запрошують досвідчених фахівців, які б займалися цією важливою справою. Як свідчать архівні джерела, у 1802 – 1803 роках на Полтавщині було 19 вівчарських заводів, не останнє місце серед них займав і Карлівський [4]. У 1808 році, керуючись економічними потребами маєтку, а також потребами війська, Лев Кирилович будує суконну фабрику, тим самим створюючи в місті переробну промисловість. При цьому він оснастив її найновішим тогочасним закордонним обладнанням. Вона була однією з небагатьох в Україні, де найбільш трудомісткі операції здійснювались за допомогою парових машин [3].

Тож можна констатувати, що на Карлівщині інтенсивний розвиток вівчарства розпочався від 1803 року. Ця галузь займала одне з провідних місць у сільському господарстві. 21 листопада 1818 року Лев Кирилович помер, і Карлівський маєток перейшов його дружині — Марії Григорівні Розумовській (уроджена В'яземська). У її власності економія перебувала більше 30 років, аж до 1849-го.

*Лев Розумовський
(1757–1818)*

*Марія Розумовська
(1772–1865)*

Графиня намагалася якомога краще вести господарство. Найперше вона докладала зусиль для розширення поголів'я овець та нарощування потужностей суконної фабрики. Відповідно до «Описанія именія» в період з 1817 по 1836 рік, маєток мав сім овечих заводів, зокрема у:

Федорівці — 1 овечий завод шпанської (іспанської) породи овець — 6856 голів, від яких чистого доходу отримували — 220 000 рублів;

Варварівці — 2 овечих заводи по 6360 голів, дохід — 20 000 рублів;

Климівці — 2 овечих заводи по 10 811 голів, дохід — 35 000 рублів;

Мар'янівці — 1 овечий завод — 7254 голови, дохід — 23 000 рублів;

Кирилівці — 2 овечі заводи;

Хрестищі — 1 овечий завод;

Тагамлику — 1 овечий завод.

Пізніше на території Карлівської економії було 11 овечих заводів. Усі разом вони давали прибутку на 133 000 руб. Але через відсутність модернізації на кінець 40-х років XIX століття їх стан був

*Велика княгиня Олена Павлівна
(1806–1873)*

незадовільний. Серед тварин поширювалися хвороби, умови утримання не відповідали вимогам, а головне — не вистачало кормів. Певно, в першу чергу труднощі виникли через некваліфіковане управління маєтком головного управляючого Бедряги.

З огляду на це, 24 лютого 1849 року Карлівська економія була продана Марією Розумовською Великій княгині Олені Павлівні. Цей момент є початком нового етапу в історії цього багатопрофільного господарства і особливо вівчарства.

Нова господарка маєтку зарекомендувала себе як розумна та дбайлива господиня. З перших днів вона активно приступила до упорядкування економії [31]. Добре знаючи, що успіх справи найперше залежить від кваліфікованих кадрів, вона признає авторитетних людей управляючими. Серед них слід назвати М. І. Арандаренка, Г. К. Конроді, К. Є. Енгельгарда, М. Ф. Шейдемана, Е. М. Шейдемана, які дали новий імпульс розвитку тонкорунного вівчарства [31].

Спочатку воно розвивалося нерівномірно, спостерігалися як злети, так і падіння. Проте спільними зусиллями були проведені радикальні дії в розвитку племінної справи. Для цього запросили відомих бонітерів, таких як батько і син Кохи, К. І. Лейшнер, брати М. К. та К. К. фон Раупахи [5]. Саме вони здійснили відбір на основі бонітування, оцінюючи кожну тварину за комплексом продуктивних показників.

Необхідно було оновлювати стада. Для цього в 1850 році закуплено барана породи негретті в Німеччині та кілька баранів із господарства Абази в Полтавській губернії. До 1853 року отара складалася тільки з овець однієї електоральної породи. З того часу починається схрещування електоральних порід із виписаними з-за кордону племінними баранами негретті, а з 1866 року — з баранами породи рамбульє.

Від 1866 року для переходу до камвольного напрямку були закуплені в племінній вівчарні Ранцин (Померанія) французькі мериноси: 2 барани та 6 маток. У наступні роки постійно проводили оновлення крові. Для цього протягом 1869—1870 років закуповувались барани породи рамбульє в Боксі та Шмальдоу, у Померанії на заводі Варгац. У період від 1870 по 1879 рік придбали племінних баранів (до 1900 голів) штофного й камвольного напрямлення, баранів рамбульє в племінних вівчарнях мериносів в Уккермарку, в провінції Бранденбург на заводі Гогеляндин.

Усе це мало позитивний вплив на розвиток галузі. Зростала кількість овець в економії, покращувалась їх продуктивність. Так, у 1862—1865 роках налічувалося 20 000 голів, у 1870-му — 48 000, у

Велика княгиня
Катерина Михайлівна
(1827–1894)

1886-му — 47 783, у 1888-му — 50 000, у тому числі 20 000 маток і 900 баранів.

Особливо якісні та суттєві зміни стану вівчарства в Карлівській економії сталися за володіння нею Великої княгині Катерини Михайлівни. Тоді принциповий підхід полягав у вдосконаленні місцевих тварин на основі поліпшення методів годівлі та утримання, акліматизації кращих іноземних порід, цілеспрямованій їх селекції за рахунок складного відтворювального схрещування з більш продуктивними зарубіжними породами. Тож на основі місцевих

тонкорунних овець, акліматизованих і поліпшених у типі негретті та рамбульє, було виведено продуктивну карлівську вівцю [26]. Підтвердженням цьому є висновок ад'юнкта Харківського ветеринарного училища А. Степанова у звіті про подорож по Росії та за кордоном з науковою метою у 1864 році. Він кілька днів пробув у економії та стверджував, що «лучшие мериносовые овцы находятся в Карловке, здесь бараны из племенного стада продаются по 100 и более рублей серебром за овцу. Это передовое овцеводство в целом крае, доставляет баранов для екатеринославских, харьковских и полтавских овчарень. Карловские овцы отличаются чрезвычайной уловенностью руна и притом шерсть при своей густоте и длине, качестве присущи негретти бывает тонка и извивиста, как у овцы электоральной, а такая шерсть ценится фабрикантами очень высоко и действительно ни одна экономия не продает шерсть по такой высокой цене, как Карловская, но и ни одна экономия не делает такого тщательного перегона, как последняя. Карловская овца есть продукт скрещивания двух типичных мериносовых пород — электоральной и негретти» [6, с. 215 — 218].

Одна з племінних отар овець Карлівського маєтку. 1889 р.

Тому не дивно, що вже в 1893 році отара карлівських овець складалася з 41 000 голів. Із них $\frac{2}{3}$ стада були суконно-вовняними, а $\frac{1}{3}$ — камвольними (рамбульє, негретті). Така зміна в напрямі вівчарства відбулась через вимоги ринку: ріст попиту на гладкі матеріали та зменшення попиту на суконну вовну. Тому вівчарям потрібно було швидко перейти до виробництва камвольної вовни, що викликало кризу в тонкорунному вівчарстві України. Проте Карлівська економія, за твердженням секретаря Імператорського Московського товариства сільського господарства і Комітету тваринництва Олексія Павловича Перепьолкіна, пережила цю кризу легше за інші господарства і змогла провести закупку баранів із камвольною вовною [5].

Вівчарі Карлівської економії були досвідченими практиками-селекціонерами, які надавали консультативну та

„КАРЛОВКА“

ИМѢНІЕ

ИХЪ ВЫСОЧЕСТВЪ ГЕРЦОГОВЪ

ГЕОРГІЯ И МИХАИЛА ГЕОРГІЕВИЧЕЙ МЕКЛЕНБУРГЪ-СТРЕЛИЦКИХЪ

И ПРИНЦЕССЫ

ЕЛЕНЫ ГЕОРГІЕВНЫ САСЕНЪ-АЛТЕНБУРГСКОЙ.

„KARLOWKA“

Gut Ihrer Hoheiten der Herzoge Georg Georgiewitsch und Michail Georgiewitsch von Meklenburg-Strelitz und Ihrer Hoheit der Prinzessin Helena Georgiewna von Sachsen-Altenburg.

„KARLOVKA“

domaine de Leurs Altesses les Ducs Georges et Michel de Meklenbourg Strélitz et la Princesse Hélène de Saxe-Altenbourg.

Das Gut „Karlowka“ liegt im nördlichen Theile des Konstantinogradschen Kreises im Gouvernement Poltawa, an dem

Имя Карловка находится въ сѣверо-восточной части Константиновскаго уѣзда, Полтавской губерніи, при рѣкѣ Орчикѣ, притока р. Орды, впадающей въ Днѣпръ. Имяе принадлежитъ имѣнію Константиновскаго вѣтамъ Харасъ-Никола, жид. дорѣ, станція Карловка этой же вѣтамъ находится въ сѣверо-восточной, а станція Ланна въ южной части.

Le domaine de Karlovka est situé dans la partie nord-est du district de Constantinograd, dans le gouvernement de

Герцогъ
Георгіа Георгіевичъ Мекленбургъ-Стрелицкіа.

Das
Georges de Meklenbourg-Strelitz.

Herzog
Georg von Meklenburg-Strelitz.

Flässhchen Orschik, einem Nebenflusse des in den Dniepr mündenden Flässhchen Orel und wird von der Konstantinograd'schen Zweiglinie der Charkow-Nikolawer Eisenbahn durchschnitten. Auf dem Gute selbst befindet sich die Station Karlowka und im Rayon desselben die Station Lannaja.

Die Entfernung von Karlowka bis Poltawa beträgt 44 Werst, bis Konstantinograd 24 Werst. Durch das Flässhchen

Принцесса
Елена Георгіевна
Саксенъ-Альтенбургская.

Princesse
Hélène de Saxe-Altenbourg.

Prinzessin
Helena von Saxe-Altenbourg.

на въ районъ имѣнія. До Карловки отъ Полтавы 44 версты, а отъ Константинограда 24 версты. Рѣка Орчикъ и притоки ея въ ней съ лѣвой стороны: земля крестьянъ, мѣсцечаскія сѣвъ разсѣяныя, площадь имѣнія на двѣ равнины пологія, кромѣ отъ двухъ частей, Карловскому имѣнію принадлежатъ лѣсной трактъ, прогнанный въ ложи дѣс., находящіеся въ Полтавскомъ уѣздѣ, въ разстояніи въ верстѣ отъ переправы имѣнія-сѣла Карловки.

Мѣстность степная, преимущественно ровная, за исключеніемъ долины Орчикъ. Возвышеніе надъ уровнемъ моря отъ 60 до 80 саж. Земля мѣсцечаскія (сѣвочаскія) блѣдая, грубопесчаная, ровноту поверхность, плодородная. Характеръ мѣсцечаскія въ „Кларковскомъ“ отношеніи степной, засушливый. Среднее количество выпадающихъ атмосферическихъ осадковъ въ годъ 414 миллим. Наибольшее число осадковъ выпадаетъ въ мѣсяцѣхъ іюль и сентябрь. Апрельъ всегда сухой,

Герцогъ
Михаилъ Георгіевичъ Мекленбургъ-Стрелицкіа.

Das
Michel de Meklenbourg Strélitz.

Herzog
Mihail von Meklenburg Strelitz.

Poltava, sur la rivière Orschik, affluent de l'Orel qui se jette dans le Dnieper. Le domaine est traversé par la ligne de Constantinograd du chemin de fer de Charkow-Nikolaw, la station Karlovka de cette ligne se trouve dans la propriété même et la station Lannaja dans son rayon. Karlovka est à une distance de 44 verstes de Poltawa et à une distance de 24 verstes de Constantinograd. La rivière Orschik et les terrains se trouvant sur sa rive

Володарі Карлівської економії герцоги Мекленбург-Стрелицкі

практичну допомогу місцевим тваринникам в організації розведення та утримання овець [31]. Влітку тварини випасалися на цілинних толоках. Узимку перебували в сараях, корм отримували тричі на день. Солі їм згодовували стільки, скільки і влітку. Особливістю було те, що вона давалася з додаванням скипидару (для профілактики глистів). Вовна стриглася спочатку в митому вигляді, так званому перегоні, пізніше в брудному вигляді. Як правило, перегон проводився в ставках на глибині до 4 аршинів*. З цією метою на воді (на 3/4 аршина вище її рівня) будувався поміст, який сягав середини ставка. З цього помосту овець скидали у воду. При цьому тварини занурювалися з головою, потім, пропливши 100 сажнів**, проводилися між двома ящиками, що стояли у ставку, на яких знаходилися робітники, що мили вовну. Після цього вівці виходили на берег іншим помостом. На їх мийці були задіяні близько 50 осіб, з них 2/3 дівчата, які за добу встигали вимити від 1000 до 1500 тварин. Мийка коштувала по 10 копійок за голову [26].

Нащадки Великої княгині Олени Павлівни суворо дотримувалися наукових основ господарювання, допомагали управляючим економією в покращенні розвитку тваринництва, особливо вівчарства. Часто відправляли своїх спеціалістів на стажування за кордон для переймання передового досвіду. Це давало хороші результати, збільшувало прибуток маєтку. У господарстві була добре налагоджена рахункова справа, всі звіти подавалися власникам в їх Придворну контору в Санкт-Петербурзі. Сьогодні маємо змогу переглянути звіти з 1867 по 1891 рік про стан різних галузей сільського господарства та промисловості в економії [7]. Це значний пласт матеріалу, що допомагає довідатися про діяльність такого великого господарського комплексу, яким був Карлівський маєток. Наводимо дані, що стосуються вівчарства.

* 1 аршин – 71,12 см.

** 1 сажень – 2,134 м.

**Економічна ефективність ведення вівчарства
у Карлівській економії (1867–1892)**

Роки	Надходження		витрати		прибуток		збиток	
	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.	руб.	коп.
1867	136545	93 1/2	70896	74	65649	19 1/2	-	-
1868	12280	6	83410	361/2	45869	69 1/2	-	-
1869	121925	75 1/2	96298	98	25626	77 1/2	-	-
1870	118028	82	121921	02	-	-	3892	20
1871	115263	61 1/2	106075	17	9188	44 1/2	-	-
1872	13044	21 1/2	94480	1/2	35564	21	-	-
1873	139471	89	82592	89	56885	-	-	-
1874	128211	77	93461	9	34750	68	-	-
1875	132278	79	101184	74	31094	5	-	-
1876	108109	66	96530	-	11579	66	-	-
1877	23997	78	227647	87	5349	91	-	-
1878	314918	16	297725	80	17192	36	-	-
1879	137221	32	155352	40	-	-	18131	8
1880	156553	40	159240	73	-	-	2687	33
1881	148727	70	147262	3	1465	67	-	-
1882	129279	14	161440	25	-	-	32161	11
1883	135485	47	137733	6	-	-	2247	59
1884	12364	22	127710	9	-	-	4345	87
1885	98538	46	115174	79	-	-	16636	33
1886	99734	39	81103	17	18631	22	-	-
1887	109376	95	111384	73	-	-	2007	78
1888	118395	28	127832	12	-	-	9436	84
1889	25706	84	134850	67	-	-	9143	83
1890	126048	49	110066	42	15982	7	-	-
1891	116115	9	105290	57	10825	33	-	-
1892	118628	65	116841	47	1787	18	-	-

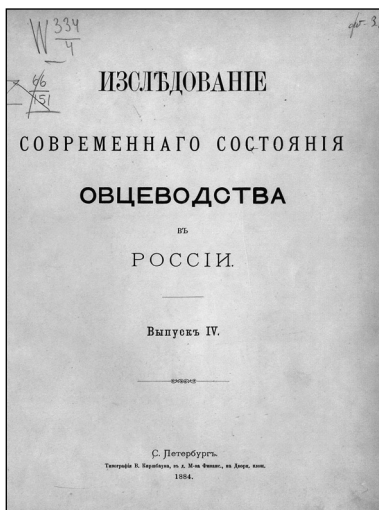
Як свідчить таблиця, у 1867 – 1879 роках вівчарство приносило економії непоганий дохід. Протягом цих років відбувалося зростання ціни на продукти тваринництва, що спричинило інтенсивний розвиток вівчарства та стрімке збільшення поголів'я овець. Уже в 70-х роках XIX століття вівчарство досягло піку свого розвитку.

Від 1870 року кількість овець в економії зменшилась із 60 000 до 48 000 голів. Разом із тим значно зросли продуктивність стада і вихід вовни [26]. Також слід зазначити, що постійно проводилася вакцинація овець. Племінний молодняк продавався в сусідні губернії, здійснювалася досить плідна селекційна робота з розведення високопродуктивних тонкорунних овець, метою якої було підвищення адаптивних властивостей тварин. Під час організації та проведення селекційної роботи місцеві фахівці значно покращили екстер'єрні характеристики мериносів і якість їх вовни шляхом схрещування з тонкорунними вівцями саксонської та царськосельської порід [26]. Карлівська вовна продавалася московським фабрикантам або закордонним покупцям на місці, в економії, іноді в Харкові чи Полтаві на вовняних ярмарках [26]. Періодична преса того часу повідомляла, що Карлівська економія є кращою в Полтавській губернії, а її тонкорунні вівці відомі в усіх куточках Російської імперії [10].

Слід відмітити, що Полтавське сільськогосподарське товариство приділяло велику увагу розвитку тонкорунного вівчарства на Полтавщині. Ще в 60-х роках XIX століття воно почало працювати над створенням племінного розплідника та школи вівчарів [8, 9, 32]. У той час стояло питання про заснування в губернії об'єднання з поліпшення тонкорунного вівчарства усієї Південної Росії [8, 9, 31]. Та, на жаль, нам невідома його подальша доля. Члени товариства провели в 1880 і 1881 роках з'їзди вівчарів та бонітерів [32].

1895 року в Полтавській губернії розпочалося страхування овець. Підкреслимо, що це був єдиний у Російській імперії регіон, де проводилось страхування цих тварин [30, 32]. Це відбувалося тому, що Полтавське сільськогосподарське товариство так само, як і його повітові відділення разом із товариствами малорайонного масштабу, приділяло постійну увагу даній галузі тваринництва [30, 32]. Зокрема, Полтавське сільськогосподарське товариство в 1880 році підтримало ідею Міністерства державних маєтностей скликати з'їзд вівчарів для з'ясування потреб місцевого вівчарства. Він відбувся 19 липня 1880 року в Полтаві у приміщенні Правління товариства. Участь у заході взяв керівник вищезгаданого міністерства О. С. Єрмолов, за редакцією якого пізніше побачила світ ґрунтовна праця «Исследование современнаго состоянія овцеводства въ Россіи» [26].

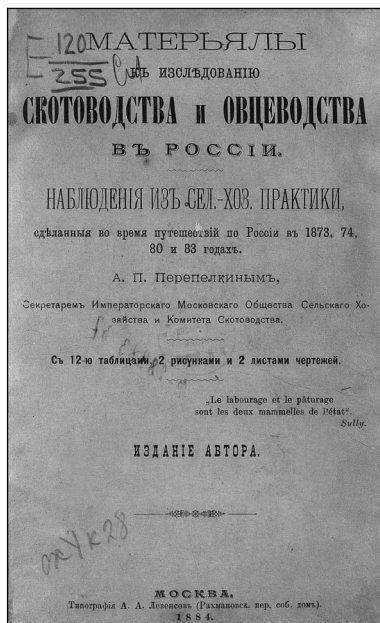
Під час роботи з'їзду з'ясувалося, що за останні 15–20 років поменшало тонкорунних овець, але якість їх продукції поліпшилась. Були встановлені причини цього, а саме: 1) розорення пасовищ; 2) незнання вимог ринку; 3) відсутність

звички бонітування стада; 4) відсутність упевненості в якості плідників, які купувались на ярмарках. Разом із тим учасниками з'їзду розроблена система заходів, результатом яких мало стати суттєве підвищення ефективності розведення овець: 1) влаштування зразкової вівчарні; 2) поліпшення торгівлі вовною; 3) необхідність узагальнення відомостей щодо практики бонітування в губерніях півдня країни; 4) організація особливої комісії для оцін-

ки племінних якостей баранів, які продавалися на ярмарках; 5) вивчення вимог ринку вовни; 6) розробка правил експертизи овець. Також розглянули питання стосовно підготовки фахівців із вівчарства. Для цього слід було організувати спеціальні школи при великих маєтках або ж при зразковій вівчарні [26].

Для реалізації наміченої програми Правління товариства ухвалило рішення відносно шляхів удосконалення вівчарства в межах Полтавської губернії. Для цього була потрібна відповідна інформація від самих вівчарів. Протягом 1880 – 1881 років відомості отримали з Карлівської економії Великої княгині Катерини Михайлівни, Циглерівської економії Великого князя Михайла Миколайовича, Пайківської та Малківської економії В. К. Катеринича й цілої низки економій Золотоніського, Лохвицького, Пирятинського, Переяславського та Прилуцького повітів. Аналіз усього матеріалу дав підстави для наступних висновків: 1) у поміщицьких маєтках розповсюджені переважно вівці породи негретті-рамбульє; 2) плідники для стад власники отримують як на ярмарках, так і ввозять з-за кордону; 3) мита вовна продається переважно у Харкові та Одесі, а брудна відправляється до Москви; 4) ціна вовни складає в середньому 17 рублів за пуд; 5) туші купують місцеві торговці; 6) кишки йдуть на ковбасні підприємства для виготовлення сосисок; 7) щеплення від віспи проводиться як ягнятам як восени, так і навесні.

Обкладинка праці
О. П. Переполькіна. 1884 р.

Заслуговує на увагу пропозиція члена товариства О. П. Перепьолкіна, який у 1881 році виголосив на чергових зборах товариства доповідь під назвою «Проект школи овцеводов», що отримала схвальну оцінку присутніх. Було передбачено трирічний курс такої школи. До неї могли зараховуватися хлопці з 16-річного віку, випускники початкової школи. Програма такої школи передбачала здобуття учнями певних професійних навиків, а саме: 1) вміти щепити тварин від віспи; 2) правильно різати ягнятам хвости; 3) знати, як і де випасати овець; 4) знати, коли і в якій кількості давати вівцям сіль; 5) знати якості кормів; 6) уміти доглядати ягнят; 7) уміти лікувати рани; 8) визначати вік вівці по зубах тощо. Та, на жаль, реалізувати план відкриття навчального закладу для вівчарів товариству не вдалося через низку об'єктивних і суб'єктивних обставин [33].

У 80 – 90-х роках ХІХ століття серед тварин економії почали ширитися різні хвороби. Це спричинило їх загибель, через що прибутку господарство майже не отримувало. Проте до 1899 року вівці залишалися одним із головних об'єктів господарювання в маєтку. Це підтвердив і ад'юнкт-професор, директор Ново-Олександрівського інституту сільського господарства і лісівництва Іван Іванович Калугін, який 1894 року побував у Карлівці [11]. Він описав отари овець в економії. Зокрема, всі стада були поділені на 11 вівчарень-управительств. Завідували вівчарнями два старші доглядачі. Крім того, при кожній вівчарні були оглядальники і личмани. Приміщення вівчарень у більшості управительств глинобитні, під солом'яними або очеретяними стріхами. Біля кожної з них знаходилися просторі варки, огорожені парканами і особливими щитами із соломи. Це захищало в зимовий час від холодних вітрів. У кожній вівчарні, вздовж стіни або посередині, розташовувалися годівниці, внизу — жолоби, в яких тваринам давалася сіль. Вода в зимовий період набиралася в чани і не замерзала. Вівці ут-

римуvalись на глибокій підстилці. Корми були різноманітні залежно від пори року. Влітку вівці, як правило, знаходилися на підніжному кормі — на цілинах і толоках. Після збору сіна і зернових отари переганяли на стерню і сінокоси. Це тривало з ранньої весни до осені. Згодом розпочинався зимовий період відгодівлі. Тричі на день тваринам згодовували полову, сіно і соломку. Барани в зимовий період отримували 1–2 фунти* сіна, 3 фунти соломи і вволю барди. Ягнят давали близько 1/2 фунта висівок, сіно, соломку, полову. Маток годували виключно соломкою і бардою. Барду наливали в корита. Із заводу барда по трубі поступала у великий чан, звідки робітники черпали її відрами і переносили або перевозили у вівчарні. Як правило, вівці пили її теплою (+ 20–22 °С). Тваринам давали сіль, а в літній період ще й залізний купорос, щоб запобігти захворюванню гарячкою [11].

Протягом 80–90-х років XIX століття спостерігається занепад тонкорунного вівчарства, що характеризується загальним скороченням поголів'я овець. Це стало наслідком поступової зміни кон'юнктури цін на вовну на європейському та американському ринках. Високий рівень організації племінної справи, ретельні умови утримання та годівлі зумовили швидкі темпи зростання загальної чисельності поголів'я. Відгонне вівчарство, яке домінувало у тваринницькій галузі в 50–60-х роках XIX століття, досягло історичного піку розвитку, оскільки всі резерви для екстенсивного зростання загальної чисельності поголів'я в господарстві були на той момент уже вичерпані. Крім того, у цей період розпочалася галузева переорієнтація економіки з вівчарства на вирощування пшениці, оскільки ціни на зерно почали демонструвати стійку тенденцію до зростання. З початком XX століття в економіці значно зменши-

* 1 фунт — 0, 454 кг.

лась кількість овець, сучасники стверджували, що станом на 1900 рік залишилося 35 500 голів. Через скорочення цілинних і перелогових угідь вони стали необхідними лише для використання у господарстві задля задоволення внутрішніх потреб [12].

Розділ II

ЗВИТЯЖЦІ ВІВЧАРСТВА КАРЛІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ

Велика княгиня Олена Павлівна робила все можливе для розвитку й поліпшення вівчарства у своєму маєтку. З цією метою в різні роки були запрошені фахівці з вівчарської справи — батько і син **Кохи**. Батько завідував вівчарнями в Карлівці від 1852 по 1864 рік. Тут він проводив бонітування овець [26]. Слід відмітити, що до кінця 40-х років XIX століття про правила бонітування в Росії було мало відомо. Перша спроба і роз'яснення цієї справи належать саме Б. Б. Коху, який за мету ставив відбір кращих тварин для основних отар баранів-плідників і вівцематок. Він розподіляв усіх овець на групи:

- 1 — з нормальним і щільним руном та густою вовною;
- 2 — грубошерстні;
- 3 — звичайні тонкорунні.

Свої погляди на відбір та розведення овець він виклав у праці «Тонкорунные овцы и ихъ разведение», що побачила світ у Москві в 1860 році. У ній описані основи бонітування [13]. Практична діяльність цього зоотехніка була зосереджена на підтримці породної чистоти місцевих мериносів, для чого він постійно виписував з-за кордону найкращих племінних баранів.

У 1864 — 1865 роках вівчарнями управляв **Б. Кох**-молодший, син Б. Б. Коха.

К. І. Лейшнер (? — ?) — директор вівчарства в Карлівському маєтку Великої княгині Олени Павлівни. Освіту здобув у

сільськогосподарській школі в Саксонії, де спеціально вивчав вівчарство. 1841 року прибув у Росію, займався бонітуванням на багатьох заводах. Від 1865 року за особистим запрошенням Великої княгині приїхав до Карлівки, де працював більше 25 років. Проводив дослід з відгодівлі мериносових овець, результати яких постійно друкувалися в «Земледельческой Газете». За ці напрацювання на Російській виставці 1870 року в Харкові був удостоєний срібною медаллю. Крім того, на Всесвітній виставці у Відні 1873 року за колекцію вовни та рун відзначений медаллю. Мав практику в багатьох вівчарнях Костянтиноградського повіту. Під його опікою перебували 47 783 голів овець. Отримував 2400 рублів на рік. Праця К. І. Лейшнера «Die Schafzucht in Karlowka mit besonderer Berücksichtigung der Sanitären Verhältnisse» («Вівчарство в Карлівці з особливим урахуванням санітарних умов», 1876) не втратила свого значення до цього часу. Це був дуже розумний, досвідчений науковець і практик. Він вивчав передовий зарубіжний досвід у вівчарстві [9]. Його перу належать численні наукові праці, зокрема: «Сравнительные опыты кормления баранов, маток и годовиков пород рамбулье, негретти, камвольной и прочих овец в Карловском имении великой княгини Елены Павловны» та «Сравнительные опыты содержания овец рамбулье, негретти, камвольных и прочих овец в Карловском имении великой княгини Елены Павловны» [14, 15].

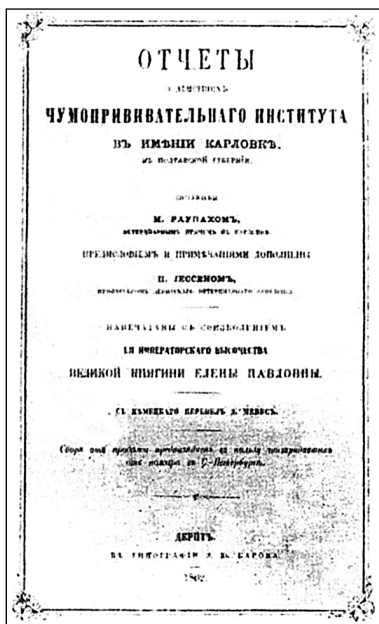
Фундаментальні праці К. І. Лейшнера з питань конституції і екстер'єру овець, із наукового обґрунтування методів розведення і породоутворення, принципу відбору і підбору, з розробки теорії і організації племінної справи у вівчарстві були основними в XIX – XX століттях і залишаються в арсеналі сучасної науки й практики. Тонкий знавець мериносового вівчарства, він, особисто проводячи бонітування і відбір овець, створив таку породу, яка мала попит у сучасників. Лейшнер прагнув поставити вівчарство Карлівської

економії на високий рівень і на досягнення цієї мети скеровував усі свої сили, мрії та вподобання. Тож пам'ять про цього науковця і трударя не повинна загинути.

Неоціненний внесок у розвиток тваринництва в Карлівському маєтку, зокрема й вівчарства, зробили брати фон Раупахи. Велика княгиня Олена Павлівна звертала значну увагу на проблему захворювання овець. З огляду на це, вирішила заснувати в економії особливий заклад для чумощеплення і, користуючись знайомством із професором, головним ветеринарним лікарем при імператорських стайнях Петром Петровичем Іессеном, попросила його порекомендувати їй досвідченого ветеринара, який би знався на техніці щеплення. Професор порадив їй **Максиміліана Карловича фон Раупаха** (1833 – 1891), спеціаліста з чумощеплення. Саме за його участю 1857 року в Карлівці організований спеціальний заклад для щеплення. Для цього було виділено два сараї: один великий для щеплення тварин з економії, в іншому щеплювали овець із господарств селян. Через хворобу М. К. фон Раупах змушений був покинути роботу в економії і виїхати на лікування до Німеччини, а його справу продовжив молодший брат Казимир [16]. Пізніше вони працювали разом, заснувавши приватну ветеринарну лікарню в економії (1857 – 1883). Згодом Максиміліан виїхав до Харкова, де працював ветеринаром. Його ім'ям у місті була названа вулиця – Максиміліанівська [17].

Казимир Карлович фон Раупах (7 серпня 1842 – 7 лютого 1913) 1859 року закінчив Тартуську губернську гімназію. З 1860 року вивчав ветеринарну медицину в Тартуському ветеринарному училищі. Навчався на курсах Дерптського ветеринарного інституту. 1865 року влаштувався на службу ветеринарним лікарем у Туркменській області. Згодом, у 1867 році, був старшим ветеринаром. Від 1870 по 1875 рік працював позаштатним помічником ветеринара в Карлівському маєтку, а потім головним ветеринарним лікарем

економії (1876 — 1886). Навчався у ветеринарному інституті. Був удостоєний ступеня магістра ветеринарних наук. 1875 року захистив дисертацію на тему «Die Resultate der

Обкладинка звіту
М. фон Раупаха. 1862 р.

letzten Rinderpestimpfungen in dem impfinstite Karlovka» («Результаты последней вакцинации против чумы крупного рогатого скота в Карловском институте вакцинации») [18]. Проводив велику наукову та дослідницьку роботу, використовуючи кращі світові новинки в Карлівському маєтку. Довгий час досліджував вакцинацію від сибірської виразки, розведення і захворювання овець, екстер'єр коней, діагностику та боротьбу з хворобами сільськогосподарських тварин [16]. Йому належать багато наукових праць, написаних на основі досліджень, зроблених у Карлівці, зокрема: «Опыты чумопрививания про-

изводимые в 1872 — 1873 гг. в Карловке и других местностях», «Овцеводческая ферма в Карловке с особым вниманием к санитарным условиям», «Сырье в г. Карловка комплектовано сантехникой для сантехнической части». Багато наукових праць написані Казимиром фон Раупахом рідною німецькою мовою. Серед них відомим є «Отчет о вакцинации против чумы крупного рогатого скота, проведенной институтом вакцинации в Карловке Полтавской губернии, ветеринарами Максимилианом и Казимиром Раупахами в 1872 и 1873 году» [22].

Від 1876 року К. фон Раупах затверджений ординарним професором Юріївського інституту, а від 1882 року був ординарним професором та одночасно директором цього навчального закладу. Від 1888 по 1895 рік — керівник бактеріологічної станції, професор кафедри епізоотології і психотерапії. Лікар високої кваліфікації, спеціаліст із патології і терапії. У 1895 році — делегат Міжнародного ветеринарного конгресу в Берліні. Нагороджений орденом святого Володимира 3-го ступеня. Його син — Фрідріх Казимирович фон Раупах, який народився 1871 року в Карлівській економії, став відомим лікарем-хірургом, бактеріологом.

Тож, бачимо, що всі зазначені особи відіграли важливу роль у розбудові тваринництва та ветеринарії Карлівщини, здійснили видатні діяння на благо України. Як носії нових ідей, вони повинні бути гідно пошановані нащадками.

Розділ III

МІЖНАРОДНЕ ТА ЛОКАЛЬНЕ ВИЗНАННЯ ВІВЧАРСТВА КАРЛІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ

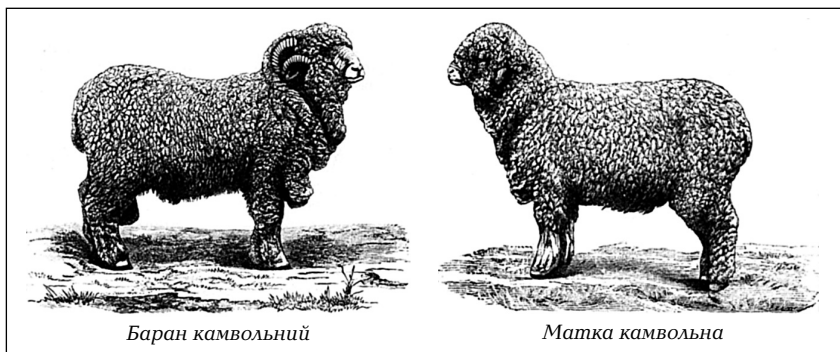
Історія становлення вівчарства в Карлівському маєтку дуже цікава і повчальна. Адже його спеціалісти вважали основою своєї господарської діяльності племінне розведення овець, ставлячи за мету шляхом схрещування високопродуктивних тварин отримати таку якість вовни мериносів, яка б відповідала суворим кон'юктурним вимогам ринку. Час довів правильність цього напрямку, оскільки вовна з Карлівської економії мала попит і приносила хороший прибуток.

Вовна з цього маєтку за якістю та технічними характеристиками неодноразово була відзначена на загальноросійських і галузевих промислових виставках, що зайвий раз свідчило про високий рівень постановки племінної справи в економії. Достовірні відомості про досягнення Карлівської економії містяться в матеріалах сільськогосподарських виставок, які проводилися на теренах Російської імперії, Полтавської губернії і навіть за кордоном. Їх завданням було ознайомлення сучасників із тодішнім станом розвитку цього унікального господарства.

У 1870 році Карлівська економія брала участь у Всеросійській мануфактурній виставці. Тут господарством експонувалися «отличные образцы суконной и камвольной шерсти, особенно хороша шерсть породы рамбулье». Як свідчили експерти, «по образцам последней шерсти наши овцеводы могли видеть, какого качества шерсти могут идти безопасно на рынок» [23, с. 59, 172].

Член експертного комітету виставки Леонід Аполлонович Верховцев (1843 – 1903), керуючий справами технічного комітету Головного інтендантського управління, таємний радник, стверджував, що вівчарні Карлівської економії заслужили собі «всемирную известность по наградам, полученным ими не только на русских но и заграничных всемирных выставках... Образцы шерсти, представлены весьма разнообразно, очень хорошо характеризуют состав тамошней овчарни, а именно ею выставлены: а) образцы суконно-шерстянные (короткие) трех сортов: чистокровных негретти от баранов — 6 образцов и от маток — 6 образцов, электоральных негретти от 6 баранов — 6 образцов и от маток — 12 образцов и чистокровных от баранов и маток по 6 образцов шерсти электоральных, б) образцы камвольного (длинношерстного) типа по 6 образцов — от баранов и маток, в) чистокровных рамбулье, негретти, рамбулье-негретти. Все образцы весьма высокого качества» [24, с. 19 – 20]. На згаданій виставці був нагороджений бонітер К. І. Лейшнер за мериносових овець великою срібною медаллю, такою ж нагородою відзначена й економія.

У 1873 році на Всесвітній виставці у Відні за колекцію вовни та рун директор вівчарства маєтку отримав медаль, а економія нагороджена «Преуспевающей медалью».

*Тварини продуктивного типу овець, створеного в Карлівській економії.
З малюнка кінця XIX ст.*

У 1876 році економія успішно демонструвала вовну на Міжнародній овечій виставці у Філадельфії (США).

У 1879 році Карлівська економія брала участь у Першій Полтавській сільськогосподарській виставці, яку організувало Полтавське сільськогосподарське товариство. Це була виставка з експонатами переважно великих землевласників. Незважаючи на це, Карлівський масток отримав блискучі результати. Особливо цікавими були експонати відділів рослинництва та тваринництва. Серед них відмічалися напрацювання Карлівської економії. Саме їй було присуджено велику срібну медаль за барана породи рамбульє, а вівчара економії Л. Кунде відмітили медаллю за представлених ним баранів і маток цієї ж породи, які перевершували інші екземпляри [25].

Експозиція Карлівської економії на Всеросійській промислово-художній виставці в Москві. 1882 р.

У 1882 році Карлівська економія була учасником Всеросійської промислово-художньої виставки в Москві. Серед групи 3-го розділу «Сільськогосподарське виробництво та

харчові запаси» із більш ніж 150 експонатів виставки вона займала особливе місце. Як стверджував опис виставки, «...у маєтку дуже розвинуте тваринництво, особливо вівчарство». Овець у господарстві налічувалось у той період 50 000 голів, вовни з них отримували 5000 пудів. На виставці були представлені камвольні та суконні зразки вовни. Тому не дивно, що вівчарний завод економії здобув срібну медаль.

1884 року Карлівський маєток брав участь у Міжнародній виставці мериносових овець у Харкові. Тут нагороджений малою срібною медаллю за камвольну вовну високої якості та баранів рамбульє. Крім цього, за баранів рамбульє-електораль-негретті відмічений малою срібною медаллю.

Зазначимо, що найбільшого розмаху серед аграрних виставок у царській Росії набула Всеросійська виставка сільського господарства в Харкові. Вона проходила від 23 вересня по 12 жовтня 1887 року. Опікувалася нею Велика княгиня Катерина Михайлівна, яка пожертвувала для організації заходу 3000 рублів. Управлінням економії до її відкриття був підготовлений, говорячи сучасною термінологією, інформаційний буклет про Карлівський маєток. Завдяки йому ми зараз можемо уявити масштаби розвитку господарства та його звершень. На виставці демонструвались багато експонатів. Найперше різні зразки вовни. Серед численних нагород срібною медаллю відмітили барана породи рамбульє [26].

На Всесвітній виставці 1894 року в Санкт-Петербурзі Карлівська економія отримала схвальний відгук за свої досягнення.

Отож, підсумовуючи все вище викладене, слід наголосити, що економія в Карлівці була еталоном прибуткового і сучасного маєтку. Тож не дивно, що на Карлівський маєток землевласники Полтавської губернії та Росії «привыкли смотреть как на образцово-показательное хозяйство, достойное подражания» [27, с. 84].

З огляду на це, можемо констатувати, що Карлівська економія відіграла значну роль у модернізації вівчарства Полтавської губернії. Це проявилось через науково-просвітницьку, громадську та виставкову роботу, що пов'язувалось не лише з ініціативою власників економії, а й із високим професійним рівнем її управлінської ланки. Суттєве значення мала діяльність місцевих зоотехнічно-ветеринарних спеціалістів. Вони були носіями нових ідей, які впроваджували у виробництво, і цим самим стимулювали не лише економічне піднесення вівчарства, а й усього маєтку. Це мало великий громадський розголос, піднімало рівень Карлівського маєтку з провінційного до загальнодержавного з високим ступенем міжнародної співпраці та перейняття кращого закордонного досвіду.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Беженар І. М.** Організаційно-економічні засади розвитку вівчарства в Україні: історичний ракурс // Економіка АПК. — 2011. — № 9. — С. 65–70.
2. **Бородай І. С.** Становлення та розвиток вівчарства на українських землях // Історичні записки. — 2012. — Вип. 33. — С. 37–42.
3. **Якименко М. А., Нагаєвич В. М.** Історія розвитку тваринництва Полтавщини ХІХ–ХХ ст. — Полтава: РВВПДАА, 2007. — 208 с.
4. **Пилипець В., Каплоухий В.** Карлівський маєток — середина ХІХ ст. // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток: Зб. наук. статей. — Вип. ІХ. — Полтава: Дивосвіт, 2014. — С. 280–323.
5. **Перепелкин А. П.** Материалы к исследованию скотоводства и овцеводства в России. Наблюдения из сель.-хоз. практики, сделанные во время путешествия по России в 1873, 74, 80 и 83-х годах А. П. Перепелкиным, Секретарем Императорского Московского Общества Сельского Хозяйства и Комитета Скотоводства. — М.: Типограф. А. А. Левенсон, 1884. — 283 с.
6. **Отчет о путешествии** по России и за границей, с ученой целью, ад'юнкта Харьковского ветеринарного училища А. Степанова // Журнал Министерства Народного Просвещения. Ч. СХХІ. — СПб., 1864. — С. 215–218.
7. **Карловка Полтавской губернии** Константиноградского уезда, вотчина ея Императорского Высочества государини Ве-

ликой Княгини Екатерины Михайловны. — Полтава, 1893. — С. 15 — 16, 32 — 48.

8. **Гейдук Ф.** Об основании Сельскохозяйственным Обществом племенного образцового стада чистокровных мериносов, с целью улучшить испанскую породу овец в Южной России // Сельско-Хозяйственный Сборник. — Полтава, 1867. — Вып. II. — С. 1 — 15.

9. **Гейдук Ф.** Проект учреждения племенного стада чистокровных мериносов // Сельско-Хозяйственный Сборник. — Полтава, 1867. — Вып. II. — С. 21 — 24.

10. **Турбин С. И.** Днепр и Приднепровье: Описание губерний Смоленской, Минской, Черниговской, Киевской, Полтавской, Екатеринославской, Харьковской, Таврической и Курской. — СПб.: Досуг и Дело, 1877. — 155 с.

11. **Из поездки** по казенным и частным хазйствам И. Калугина. — Киев, 1894. — С. 51 — 79.

12. **Иллюстрированный вестник** культуры и торгово-промышленного прогресса России. — СПб., 1900 — 1901. Вып. 3. — С. 14.

13. **Кох Б. Б.** Тонкорунные овцы и их разведение. — М., 1860.

14. **Лейшнер К. И.** Сравнительные опыты кормления баранов, маток и годовиков пород рамбулье, негретти, камвольной и прочих овец в Карловском имении Великой княгини Елены Павловны. — СПб., 1869. — 14 с.

15. **Лейшнер К. И.** Сравнительные опыты содержания овец рамбулье, негретти, камвольных и прочих овец в Карловском имении Великой княгини Елены Павловны // Русское сельское хозяйство: журнал Императорского Московского общества сельского хозяйства. — 1870. — № 1. — С. 95 — 99.

16. **Прививание чумы** рогатого скота // Нива. — 1874. — № 27 — 52. — С. 507.

17. **Адрес-календарь.** Общая роспись всех чиновных особ в государстве на 1859 — 1860 год. Ч. 2. — СПб., 1860. — 554 с.

18. **Раупах К.** Большая энциклопедия. Словарь общедоступных знаний по всем отраслям знаний. — СПб., 1900 — 1909. — С. 211.

19. **Раупах К.** Опыты чумопрививания производимые в 1872 — 1873 гг. в Карловке и других местностях // Сельское Хозяйство и Лесоводство. — 1873. — № 11. — С. 267 — 293.

20. **Раупах К.** Овцеводческая ферма в Карловке с особым вниманием к санитарным условиям. — СПб., 1876. — 37 с.

21. **Раупах К.** Сырье в г. Карловка комплектовано сантехникой для сантехнической части. — СПб., 1876.

22. **Раупах К.** Отчет о вакцинации против чумы крупного рогатого скота, проведенной институтом вакцинации в Карловке Полтавской губернии, ветеринарами Максимилианом и Казимиром Раупахами в 1872 и 1873 году // Балтийский еженедельник для сельского хозяйства, промышленности и торговли. — 1873. — № 48; 49.

23. **Всероссийская мануфактурная** выставка 1870. — СПб., 1870. — 440 с.

24. **Верховцев Л. А.** Заметки о Всероссийской мануфактурной выставке 1870. — СПб., 1870. — 25 с.

25. **Отчет Комитета** по устройству Полтавской сельскохозяйственной выставки в 1879 году. — Полтава, 1879. — 80 с.

26. **Изследование современного** состояния овцеводства в России. Вып. IV. — СПб., 1884. — 283 с.

27. **Срединский Н. К.** Общие сведения о Всероссийской сельскохозяйственной выставке в г. Харькове в 1887 году. — Х., 1887. — 220 с.

28. **Полтавське товариство** сільського господарства. Журнали засідань з 3 листопада 1893 р. по 7 березня 1901 р. / Уклад.: В. А. Вергунов, Н. Ф. Гриценко, Н. М. Опара; під заг. ред. В. А. Вергунова. — Вінниця: ФОП Корзун Д. Ю., 2015. — Вип. 3, Ч. 1. — 418 с.

29. **Прибавление по II выпуску** 1867 года сельскохозяйственного сборника: Проект учреждения при Полтавском

сельскохозяйственном обществе товарищества для улучшения тонкорунного овцеводства в Южной России. — Полтава: Типография братьев Н. И. Пигуренко, 1867. — 26 с.

30. **Рудик С. К.** Становлення ветеринарної справи на Полтавщині (XIX ст. — початок XX ст.). — К.: Аграр. Медіа Груп, 2015. — 228 с.

31. **Самородов В. М., Бондаренко З. Н.** Карлівська складова Костянтиноградського сільськогосподарського товариства (1899 — 1917): зародження, діяльність, постаті / за наук. ред. В. М. Самородова. — Полтава: Дивосвіт, 2020. — 64 с.

32. **Самородов В. М., Кигим С. А.** Полтавське сільськогосподарське товариство (1865 — 1920): історія, звичаї, першопостаті // Наук. ред. В. М. Самородов. — Полтава: Дивосвіт, 2015. — 160 с.

33. **Якименко М. А.** Роль сільськогосподарських товариств Полтавщини у модернізації тваринницької галузі (XIX — XX) // Наукові записки з української історії: Зб. наук. статей Переяслав-Хмельницького держ. пед. ун-ту ім. Григорія Сковороди. Вип. 45. — 2019. — С. 159 — 168.

ЗМІСТ

Вступне слово	3
<i>Розділ I.</i> Становлення та розвиток вівчарства на теренах Карлівської економії у XIX — на початку XX століття	4
<i>Розділ II.</i> Звитяжці вівчарства Карлівської економії	21
<i>Розділ III.</i> Міжнародне та локальне визнання вівчарства Карлівської економії	26
Література	31

Наукове видання

**САМОРОДОВ Віктор Миколайович
БОНДАРЕНКО Зоя Назарівна**

**ВІВЧАРСТВО
КАРЛІВСЬКОЇ ЕКОНОМІЇ
ПОЛТАВЩИНИ
(XIX – ПОЧАТОК XX ст.):
СВІДЧЕННЯ ІСТОРІЇ**

За науковою редакцією В. М. Самородова
Художньо-технічний редактор Г. П. Грибан
Коректор Л. М. Калашник
Обкладинка Є. Г. Прокопенка
Комп'ютерна верстка Є. Г. Прокопенка

Підписано до друку 15.11.21. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Гарнітура BalticaC.
Ум. друк. арк. 2,1. Ум. фарб.-відб. 2,6.
Обл.-вид. арк. 1,6. Тираж 100 пр. Вид. № 33.

Мова українська та російська

Видавець та виготівник: ПП «Дивосвіт».
36039, Полтава, вул. Раїси Кириченко, 36, оф. 3.
Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 866 від 22.03.02.